

על סדנאות אמני הציור ביריחו ובהרודיון

סילביה רוזנברג

רוב עיטורי הקירות בארמונות הורדוס מיוחסים לסגנונות העיטור החדשים של העולם הרומי, אך יש שהשתמרו בהם השפעות הסגנון ההלניסטי – בחלקים המוקדמים של הארמונות או בכמה מהחדרים שבתוכם (למשל בחדרים באזור הֶלְבָה של הארמון המערבי במצדה, שקירותיהם כוסו מִפְּנִים בטיח לבן, על-פִּי־רוב בעיצוב המחקה מראה אבני בנייה מסותתות, כפי שנהגו לעצב ב"סגנון הבנייה" ההלניסטי (איור 1). לפעמים מוטיבים הלניסטיים משולבים בקומפוזיציות רומיות (למשל בחדר השינה בארמון השלישי של הורדוס ביריחו, שבתוכו אומנות מדומות שנצבעו באופן שִנְדָמו למגולפות בבהט [איור 2], ובמקצת מהקירות בהרודיון, שבהם השתמר דגם חיקוי הבהט וחיקוי אבני הבנייה בטיח). דגם חיקוי הבהט, המשך למסורת ההלניסטית המקומית, אִפְיִן את עיטור המבנים בראשית שלטונו של הורדוס, למשל בארמון הצפוני במצדה.³ חיקויי הבהט על האומנות המדומות בחדר השינה ביריחו הם הדוגמאות היחידות של דגם עיטור זה בארמונו השלישי, המאוחר יותר, של הורדוס ביריחו; בהיותם עיטור לחדר הפרטי ביותר בתוככי הארמון, הם נראים כשאריות שנותרו ממסורת קודמת.

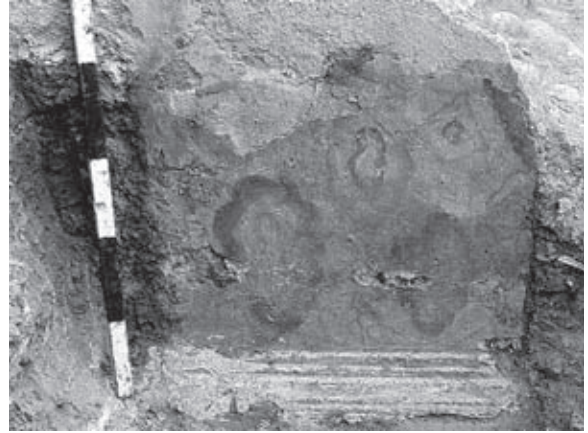
הארמונות ובתי האמידים בעולם הרומי היו מעוטרים בהדרגה – מכוסים ממסד ועד טפחות בציורי קיר, בקישוטי סטוקו וברצפות פסיפס, שיחדיו הצטרפו למערך עיטורי מעורר השתאות במורכבותו המופלאה.¹ עיטור־פנים בסגנון הרומי נפוץ מאוד בבתי־מידות בארץ־ישראל ובפרובינקיות אחרות של האימפריה הרומית, ומבין הדוגמאות שנתגלו בישראל, לציורי הקיר מתקופת הורדוס שמור מקום של כבוד באיכות, בכמות וגם בהשתמרות. מלבד הארמונות העירוניים בירושלים ובקיסריה בנה המלך ואף שיקם מבצרים רבים במדבר יהודה והפך אותם לארמונות מפוארים, עשירים בעיטורים. בארמונותיו במצדה, בהרודיון, בקיפּרוס וביריחו – שבהם נערכו חפירות נרחבות – נתגלו באתרם קטעי ציורי קיר וקירות מעוטרים במצב השתמרות טוב למדי, לפעמים כמעט בשלמותם.² מכלול ממצאים נדיר זה מייצג היבט חשוב באדריכלות הארמונות של הורדוס ומרחיב את ידיעותינו באשר לרפרטואר הדגמים ומערכי העיטור של מבנים בימיו של המלך. הופעתם של מוטיבים או טכניקות עבודה דומות עשויה להצביע גם על קשרי תרבות בין אזורים שונים.

איור 1: השתמרות הסגנון ההלניסטי, הוא "סגנון הבנייה" המחקה אבני גזית מסותתות, בארמון המערבי במצדה, שנות ה-40 לפני הספירה

מאמצע המאה הא' לפני הספירה נפוץ סגנון העיטור השני בפרובינקיות של האימפריה הרומית במזרח ובמערב. בפרובינקיות המזרחיות, שעיתורי הקיר היו בהן למסורת כבר קודם לכן, אומץ עד מהרה הסגנון החדש, ועמו ניכרות התפתחויות סגנוניות בעלות אופי מקומי, שברקען מסורות הלניסטיות קודמות. עיטור הקירות במתפנות הסגנון השני לא נמשך הרבה מעבר לסוף המאה הא' לפני הספירה.

דוגמאות טובות לשילוב זה אפשר לראות במבנים שונים במצדה, שם מצביע ניתוח רכיבי העיטור השכיחים על עירוב השפעות מן המזרח ההלניסטי ומן המערב הרומי. בארמון הצפוני למשל, שנבנה כנראה לאחר שנת 25 לפני הספירה, נתגלו ציורי קיר במערכים דומים למערכים האופייניים לסגנון השני בעיטור שלוש המדרגות (איור 3).⁴ דוגמה נוספת למגמה זו הם העיטורים של חדר החמים (הקלדריום) בבית המרחץ בארמון המבוצר בהרודיון, המשתייכים לשכבת עיטור מוקדמת וכוללים משטחים המחקים מרקם של בהט שהוחלפו מאוחר יותר בדגמי עיטור משלבו המאוחר של הסגנון השני. כמה חדרים בארמון זה עוטרו מחדש פעמים אחדות ודומה שזמן קצר לפני ביקורו של מרקוס אגריפא בשנת 15 לפני הספירה עוטרו החדרים החשובים בסגנון הקרוב יותר לסגנון שרווח בעת ההיא באיטליה. בכל המקרים האלה קשה לדעת מי היו בעלי המלאכה שיצרו את ציורי הקיר. האם היו אלה ציירים מקומיים או זרים? והשאלה המתבקשת היא, האם אפשר בכלל להבדיל בין אמנים מקומיים לאמנים זרים? באזורי ארץ-ישראל ובשכנותיה הייתה מסורת ארוכת שנים של ציור קיר ובוודאי היו בה סדנאות וצוותים מקומיים. עם זה, ברוב הדוגמאות של עיטורי הסגנון השני אין פרטים כלשהם, לא

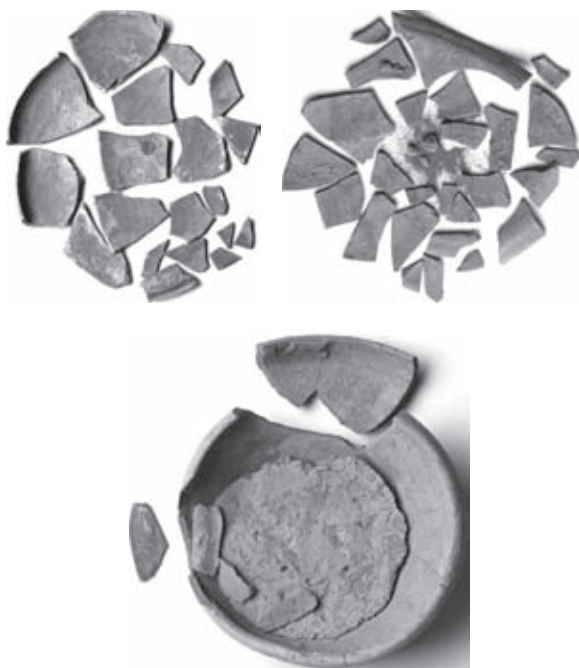

איור 2: אומנה מדומה צבועה בדגם המחקה בהט, מן הקיר המזרחי של חדר השינה בארמון החורף השלישי של הורדוס ביריחו, המאה הא' לפני הספירה

למרות השתמרותם של אפיונים מהסגנון ההלניסטי בדוגמאות אלה, נהוג ברוב המקרים להשוות את עיטורי הקיר המצויירים של ימי הורדוס לסגנונות העיטור הרומיים, וביתר דיוק — לדוגמאות של סגנון העיטור השני של פומפיי, שבימי הורדוס היה רווח בעולם הרומי. הסגנון השני הופיע ברומא בתחילת המאה הא' לפני הספירה. סגנון חדש זה העתיק למעשה את מתכונת מבנהו של הסגנון שקדם לו, הסגנון הראשון הפומפיאני, אך נבדל ממנו בכך שציור משטחים שימש בו שיטת העיטור היחידה, כלומר לא נעשה שימוש בתבליט.

איור 3. מצדה, המדרגה התחתונה של הארמון הצפוני, לאחר 25 לפני הספירה

איור 4: שברי קערות שהכילו צבענים (תכלת, ורוד, אדום) מן הארמון השלישי של הורדוס ביריחו, המאה הא' לפני הספירה

פורת העלו שצבען זה הופק בשיטה קשה ובלתי שכיחה, שגם אינה נזכרת במקורות קדומים.

הצבע הכחול לגווניו, שבו עוטרו קירות הטריקליניום הגדול בארמון, היה צבע יקר, שנועד רק לעיטור מרחבים בעלי חשיבות יתרה במבנה (כמו בעיטורים אימפריאליים באיטליה בסוף הסגנון השני והסגנון השלישי). עיטורם של קירות שלמים בכחול נועד, קרוב לוודאי, להרשים את המבקרים, שכן לא היה אפשר שלא להתרשם מזוהר הצבע. זה היה כנראה החומר המכונה "כחול מצרי" – תרכיב סינתטי עשוי קוורץ, סידן פחמתי ונחושת, שצביעתו בפרסקו מסובכת ונדירה. הצבע הכחול שנמשח על קירות הארמון ביריחו אינו נראה כשכבה שנוספה על פני הטיח, כפי שהומלץ בחיבורי המלומדים בני התקופה, כי אם ספוג בטיח עצמו למקשה אחת, מה שהצביע על הכרת הציירים טכניקות מיוחדות לעבודה בפרסקו (כמו למשל בויליה של ליוויה בגבעת הפלטין ברומא).⁹ שימוש בצבע זה בעיטורי קירות נתגלה במבנים אחרים בארץ-ישראל, למשל במצדה ובסבסטי (שומרון), אך ברוב המקרים הוא לא נמשח על פני שטחים כה נרחבים כפי שנעשה בארמון ביריחו.

גם צבע הצינבר, צבע אדום עז ובוהק שהופק מן החומר צינבר (כספית גפריתית), אשר עיטר את החלק העליון של קירות הטריקליניום וגם את הפנלים הגדולים בחדר הכס ביריחו, היה נדיר. קרוב לוודאי שחומר זה, שנמצא גם כצבע כתוש לאבקה בקערה, יובא לאזורנו, שכן אין בארץ-ישראל מרבצי כספית.

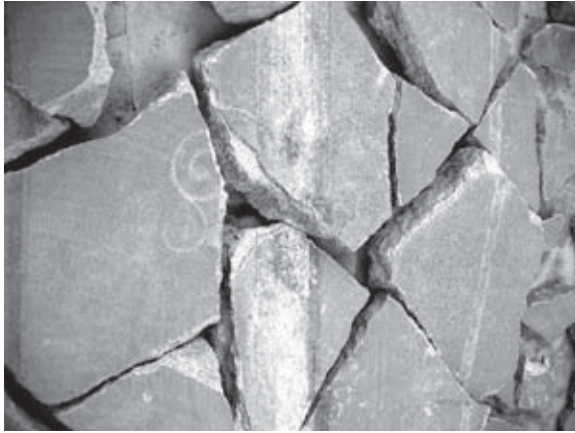
בטכניקת הביצוע ולא בקומפוזיציות ובמוטיבים הקישוטיים, היכולים להצביע על קיומה של סדנה ייחודית, מקומית או זרה.⁵

בניגוד לדוגמאות המוקדמות האלה, הסגנון השלישי, הנדיר בארץ, מופיע בעיטור חלק מהחדרים באגף הצפוני של הארמון השלישי של הורדוס ביריחו – שנבנה לאחר שנת 15 לפני הספירה – עדות להכרת חידושי האופנה בציורי הקיר בעולם הרומי. למעשה, הגיוון שבמערכות העיטור, טכניקת הביצוע והמוטיבים הקישוטיים מצביעים על מציאותה של סדנה ייחודית ואפילו של אמנים זרים.⁶

הסגנון השלישי התפתח בהדרגה בבירת האימפריה בסביבות שנת 15 לפני הספירה, התפשט במהירות אל קמפניה – ושם עוד הוסיף והשתכלל – ומסופה של המאה הא' לפני הספירה נעשה לסגנון הרוֹנֶן באיטליה כולה ובפרובינקיות.

רוב החדרים באגף הצפוני של הארמון השלישי ביריחו עוטרו בציורי קיר ובעבודות טיח מכור המתאפיינים בשכלול רב. אף שבמרביתם נהרסו עיטורי הקיר, בחפירות נתגלתה כמות גדולה של קטעי עיטורים באתרם במידה שאפשרה לערוך שחזור כללי של מערכי העיטור. המעולים שבעיטורי הקיר פיארו את חדרי המבוא, את החצרות המערבית והמזרחית, את חדר הפס ואת הטריקליניום הגדול. בקטעי ציורים בחדרים אלה הובחנו דגמים מצוירים ישן קווים, גאומטריים, מפותלים וצמחיים, ודגמים אדריכליים בצבעים שונים. הקומפוזיציות הצבעוניות של החדרים הציבוריים מרהיבות ומצביעות על ידע מעמיק בטכניקת הפרסקו, שהייתה טכניקת ציור קירות מסובכת ביותר.⁷ הקירות הוכנו בתשומת לב רבה והגימור נעשה בציפוי של טיח סינטי מאיכות גבוהה שכלל גם "אבקת שיש", תוספת המצויה בשכבות טיח של קירות בתי העילית השלטונית באיטליה. קערות וסירי בישול שנמצאו באחד החדרים בארמון כללו צבענים (פיגמנטים) כתושים לאבקה (איור 4). אלה, עם פיסות הטיח הנושאות קטעי עיטור, נמסרו לניתוח בידי מומחים⁸ והשוו לממצאים דומים מאתרים אחרים, בארץ-ישראל ומחוץ לה, וכן לתיאורים שבחיבורי פליניוס וויטרוביוס. בבדיקות כימיות שנערכו בצבענים נמצא שהם זהים לחומרי הצבע שנמשחו על הקירות. הצבענים, שעורבבו במים (המים ששימשו בהכנת סיד כבוי, שהוסרה ממנו השכבה הפחמתית) לשם משיחתם על פני הטיח הלח, היו רק צבענים העמידים בפני פעולתו הכימית של הסיד. רובם הם חומרי אדמה, תחמוצות ברזל וכן מינרלים מעטים. בתהליך עיבודם נשחקו חומרי הגלם הללו עד דק כדי לסגלם לדרישות האיכות הגבוהות שנדרשו בעבודה.

בבדיקות נמצא שהאמנים הכירו היטב את תכונות חומרי הצבע ששימשו לעבודתם, וידעו כיצד לעבד את הצבעים כדי להשיג את הגוון המבוקש המדויק. בין הצבעים שהארמון עוטרו בהם היו צבעים נדירים: כתום, ורוד, כחול ואדום בוהק (ירמיליון). ורוד מופיע רק במוטיבים קישוטיים מעטים, מעודנים. אף-על-פי-כן נתגלו שרידים של חומר צבע זה, שהוכן לצביעה בקערות החרס. בבדיקות המעבדה שערכה נ'

איור 6: עמודים יוניים דקים כדילים בין משטחי הצבע בחדר הפס בארמון השלישי של הורדוס ביריחו, לאחר שנת 15 לפני הספירה

תיאורים מצוירים של עמודים דקים, אשר באגדם את רכיביו האופקיים של העיטור, חיזקו את רושם האשליה האדריכלית של החדר (איור 6). למערך זה קרבה רבה לעיטורים משלבו האחרון של הסגנון השני, למשל בוילה שמתחת לפרנסינה ברומא.

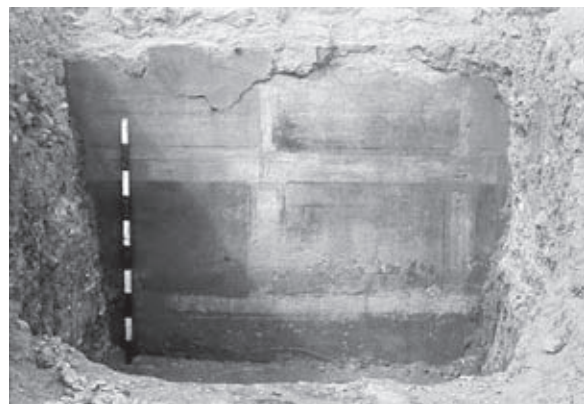
למוטיבים אדריכליים, ובהם עמודים וחלקי אַנטַבֶּלְטורות, השכיחים פחות בעיטורי מבנים הרודיאניים, יש מקבילות בעיטורי מבנים רומיים מהסגנון השני והשלישי, למשל בביתו של אוֹפֶּלְיוֹס פִּיֶּרְמוֹס ובוילה אימפריאלה בפומפיי. תיחומם של משטחים נרחבים על פני הקירות בעמודים דקים או במסגרות לבנות שעוטרו בדגמים צמחיים מסוגננים, כמו ביריחו, הוא תופעה רווחת בעיטורי הקיר של שלהי הסגנון השני וראשית הסגנון השלישי, כפי שנעשה בעיטורי הווילה מתחת לפרנסינה ברומא, או במבנים בפומפיי. כך גם השימוש במסד גבוה ביריחו. מסד גבוה שכיה פחות בדוגמאות עיטור של מבנים הרודיאניים, לעומת השימוש ברצועת הבסיס התחתונה או באדן, שמקורם במסורת ההלניסטית. חלוקת המסד לסדרה של דגמים גאומטריים, כפי שנעשה ביריחו (איור 7), החלה להופיע רק בדוגמאות המאוחרות של הסגנון השני, למשל בוילה שמתחת לפרנסינה ברומא, ונעשתה שכיחה בסגנון השלישי, למשל בוילה אימפריאלה בפומפיי ובוילה בפוסקוֹטְרְקָסָה.¹³

גם דגמים נטורליסטיים מופיעים בעיטורי הקיר של מבנים מימי הורדוס, אף שהם נדירים (למשל בארמונות מצדה וקיפרוס). לעומתם, הדגמים בחדרים מסוימים בארמון ביריחו נבדלים באיכותיהם. הם דומים על-פי-רוב לאלה שבדוגמאות עיטור מורכבות למדי משלהי הסגנון השני ומראשית הסגנון השלישי, ובעיקר לדוגמאות המוכרות מבתי אוגוסטוס וליוויה ברומא, הווילה שבפוסקוֹטְרְקָסָה, הווילה של ליוויה בפרימה פורטה והווילה אימפריאלה בפומפיי. דוגמאות יפות לקרבה זו הם למשל הפרחים המסוגננים בתוך ריבועים, דגמי הלוטוס, וציורי מוטיבים צמחיים נטורליסטיים ובהם

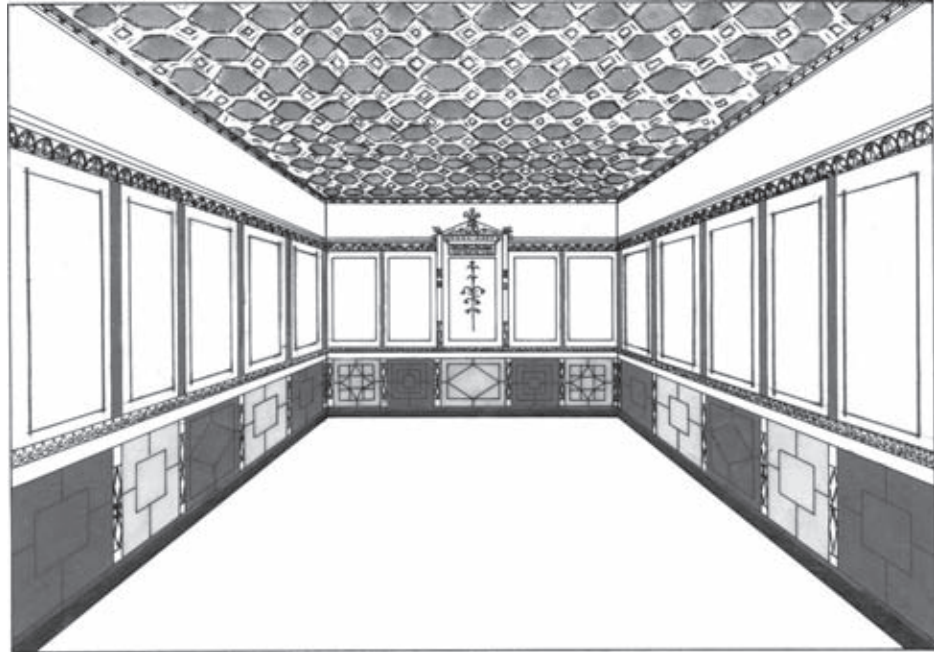
אכן, בבדיקות ספקטרוסקופיות שערכו אדוורדס ופרוול¹⁰ בצינפר מהארמון, נמצא שיייתכן כי מקורו של החומר במכרות טרְנָה, בקרבת יֶאוֹן שבספרד, אשר היו בשליטה קיסרית במאה הא' לפני הספירה, ושם היה כנראה המקור לצבע האדום העז בעיטורי הקיר העשירים ביותר מן התקופה הרומית, כדוגמת אלה שבבית אוגוסטוס וליוויה על גבעת פלטיין ברומא.¹¹ איכותם הגבוהה של ציורי הקיר, הכנת הקירות למשיחת העיטורים על-פי כללי הביצוע שנהגו ברומא, והשימוש בחומרי צבע מיובאים עשויים להורות שאנשי מקצוע מיומנים, שהובאו כנראה מרומא, הועסקו בעיטורי קירותיו של הארמון ביריחו, ואולי גם במצדה, ואפשר אפוא שאמנים אלה הביאו את צבעיהם עמם.

ככלל, ברורה למדי זיקתם של מערכי הצבעים המעטרים את קירות הארמון ביריחו לדוגמאות עיטור של הסגנונות השני והשלישי באיטליה.¹² מערך משטחים שצבעיהם לבן וארגמן, או לבן ואדום, כפי שעוטרו למשל קירותיו של אחד מחדרי הכניסה ביריחו, תועד בארמונותיו של הורדוס במצדה ובהרודיון. צירוף כזה של משטחי צבע רווח גם בעיטורי מבנים משלהי הסגנון השני, למשל בביתו של אוגוסטוס ברומא. משטחים לבנים, כדוגמת אלה שעל קירות החצר המערבית וכן על פני חלקו המרכזי של הקיר בחדר הכניסה השני ביריחו, עיטרו גם את הארמונות במצדה, בקיפרוס ובהרודיון. בעיטורי קירות שקדמו לשלבי האחרונים של הסגנון השני לא רווחו משטחים לבנים, אך הם נעשו שכיחים בדוגמאות עיטור מוקדמות של הסגנון השלישי. משיחתם של משטחים רחבים בלבן לשם יצירת רושם של שטיחות קירות החדר ותחושה בלתי ראיסטית של מרחב, בניגוד בולט לצבעים העשירים ששימשו בדגמי העיטור, זכתה לפופולריות בעיטור מבנים של העילית השלטת ברומא.

גם פלטת הצבעים של הפנלים הפוליכרומיים ביריחו קרובה למקורות המערביים. קירותיו של חדר הפס עוטרו במערך מורכב ויקר של משטחים בצבעים אדום צינפר עז, כחול, צהוב ושחור (איור 5). בין המשטחים הבדילו

איור 5: משטחים צבעוניים באתרם, חדר הפס בארמון השלישי של הורדוס ביריחו, לאחר שנת 15 לפני הספירה

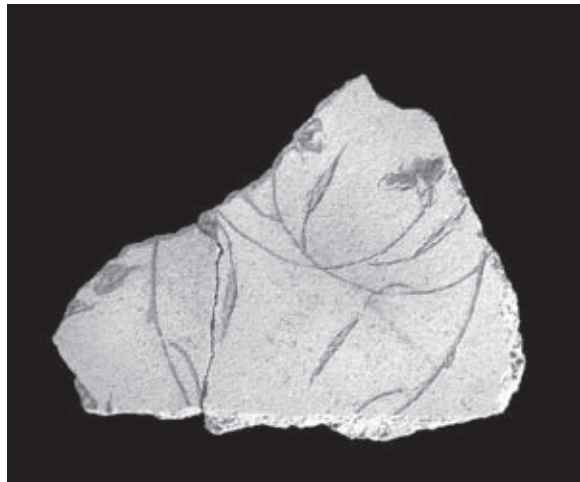
איור 7: שחזור החדר עם המסד הגבוה המעוטר בדגמים גאומטריים באחד מחדרי הכניסה של הארמון השלישי של הורדוס ביריחו, לאחר שנת 15 לפני הספירה (השחזור מאת סילביה רוזנברג)

הספירה בקירוב, מתאפיין בשינוי סגנון הנקשר לימי שלטונו של אוגוסטוס. הדמיון לעיטור בתי בני העילית השלטונית ברומא מוצא את ביטויו בכל ההיבטים: במערכי העיטור ובהרכבי הצבעים, בסגנון, בדוגמאות העיטור ששימשו השראה ואף באיכויות אמנותיות וטכניות. ההיצמדות לאופני העיטור שנהגו במערב היא המאפיין הבולט ביותר, ודומה שהאמנים שעסקו בעיטור הארמון ביריחו נחשפו למסורות העיטור המקומיות במידה מוגבלת בלבד.

לנוכח היבטים אלה יש לשער כאמור שמכלול זה עוטר בידי אמנים זרים שרכשו את מיומנותם בפרובינקיות המערביות של העולם הרומי, ואולי אף היו קשורים לאותה "סדנה עילית"

פרחים, עלים וענפים, וכן זרים, אשר נתגלו בחדרי המבוא ובחדרים הציבוריים של הארמון (איור 8).

השוואה מדוקדקת בין קטעי עיטור שנתגלו בארמונו השלישי של הורדוס ביריחו ובין עיטורי מבנים אחרים בני זמנו בארץ-ישראל ובאיטליה מגלה בחדרים אחדים בארמון זה כמה וכמה חידושים מבחינות הסגנון והעיטור: המערכים של משטחי הצבע, סגנון העמודים המצוירים ומוטיבים גאומטריים, צמחיים ונטורליסטיים מסוימים, וכן אופני עיטורם של המרחבים הייצוגיים-הציבוריים בארמון – בכל אלה ניכרת זיקה לשלב המעבר מן הסגנון השני לסגנון השלישי. שלב זה, שחל בפרק הזמן שבין השנים 20–10 לפני

איור 8: מוטיבים צמחיים מהחדרים הציבוריים בארמון השלישי של הורדוס ביריחו, לאחר שנת 15 לפני הספירה

שתחילתו הייתה בטכניקת הפרסקו, והעבודה הושלמה בקומפוזיציה ובטכניקת עבודה שונות מהראשונות, אך ייתכן גם שמדובר בסדנת אמנים ייחודית שהייתה רגילה לטכניקה אחרת.

בשכבה האחרונה של העיטור חולקו הקירות בצורה אנכית על-ידי פילסטרים צבעוניים מכורים בסטוקו לבן. הפילסטרים פוסלו על פדסטלים גבוהים צבועים בכתום ונשאו כותרות בסגנון הקורינתי בעלות עלי אקנתוס מעוצבים בסטוקו לבן על רקע כתום. המשחק בין האזורים הבולטים של הסטוקו הלבן וצבעוניות האזורים השטוחים משך תשומת לב והבליט את חלוקת הקיר.

הקיר בין הפילסטרים חולק לשלושה אזורים אופקיים. החלק התחתון (1.85 ס"מ גובהו) כלל מסד שחור (בגובה 35 ס"מ) ומעליו אזור שחולק למשטחים אנכיים צבועים בכתום ובאדום-ארגמן. מעל גובה זה ועד לגובה כ-5 מ' מעל הרצפה עוטרו הקירות בלבן ובחלקם הגבוה צוירו עליהם תמונות "תלויות" (פינקס),¹⁵ שחיקו לוחות עץ מצוירים ובהם תריסים מקופלים לצדדים. החוטים והמסמרים שמהם "נתלו" התמונות וה"תפס" לסגירת התריסים למטה היו מצוירים גם הם. תמונות מסוג זה מוכרות בדוגמאות מן הסגנון השני והשלישי המוקדם באיטליה. הדוגמאות המוקדמות צוירו כלוחות הנשענים על כרכוב (כמו בבית הקריפטופורטיקו בפומפיי),

שפעלה בשירותם של אוגוסטוס ואגריפא ועיטרה את הווילה שמתחת לפרנסינה ואת בתי אוגוסטוס וליוויה על גבעת הפלטיין ברומא.

האם היו אמנים אלה אחראים גם לציורים הייחודיים שנמצאו בחפירות חדר האירוח המלכותי הקשור לתאטרון הקטן בהרודיון?¹⁴ קירות חדר זה עוטרו בציורי קיר ובעבודות טיח מכויר באיכות גבוהה, אף שנעשו כפי הנראה בחיפזון רב (איור 9).

בחלקו הקדמי של החדר אפשר להבחין בשתי שכבות ציור על הקירות: השכבה התחתונה מצוירת בטכניקת הפרסקו והעליונה, המאוחרת, בטכניקת הסקו. בחלקו הפנימי של החדר צוירו הקירות בשלמותם בטכניקת סקו. בטכניקה זו הצביעה נעשית על פני שכבת טיח יבש (secco) והצבעים אינם חודרים לתוך המצע שהם נמשחים עליו אלא נשארים מונחים בשכבות על פניו וקל להסירם. טכניקה זו שימשה לרוב להוספת פרטים מעל ציורי הפרסקו או לצביעה בצבעים שלא התאימו לטכניקת הפרסקו, כגון כחול או גווני מיוחדים של ירוק. ציורי קיר בטכניקת סקו על קירות שלמים נדירים בארץ, כמו בעולם הרומי. רוב הציורים בארמונות ההרודיאניים נעשו בטכניקת הפרסקו וזו הסיבה להשתמרותם הטובה. הציורים בהרודיון הם דוגמה יוצאת מן הכלל של שיטת הסקו. ייתכן שבשלב כלשהו חל שינוי בפרוגרמת העיטור של החדר,

איור 9: חדר האירוח המלכותי בהרודיון המעוטר בציורי קיר ובעבודת טיח מכויר, 20–15 לפני הספירה

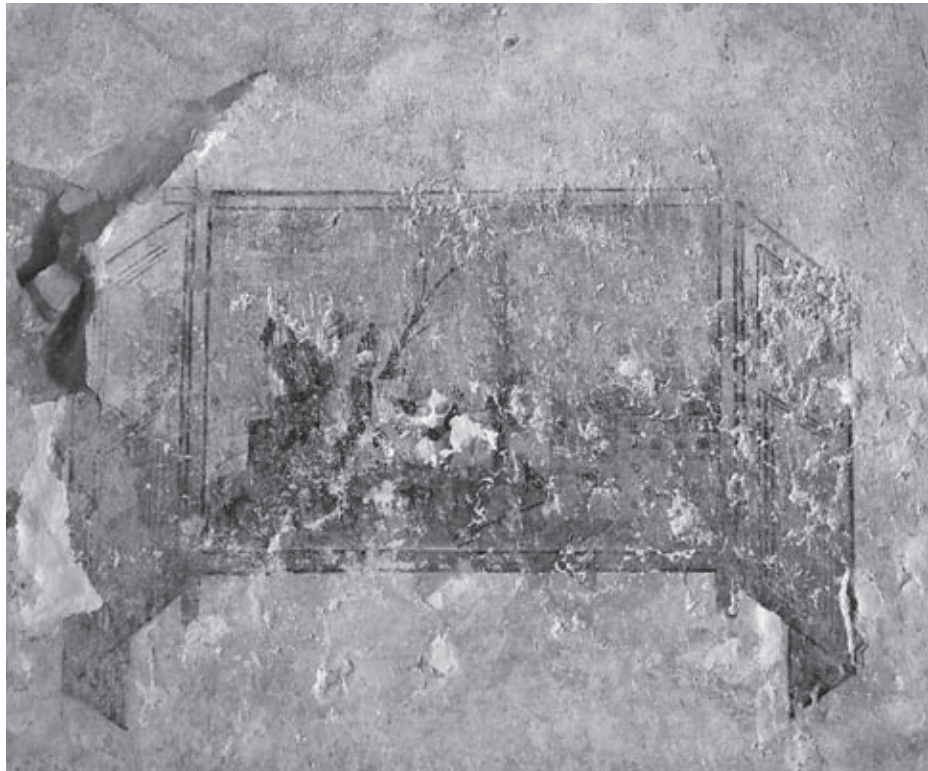
ברומא) בעיקר בתקופת אוגוסטוס, אבל היו נדירים כעיטור לתמונות "פינקס".²¹ נראה שהאמנים בהרודיון ציפו יחדיו שתי תופעות שונות מאוצר הנושאים המקובלים של הסגנון השני – ציורי התמונות ה"תלויות" וציורי הנופים החופשיים על פני הקירות. תמונת הנוף המקודש עם החיות, המבנים והפאון, למשל, קרובה בקומפוזיציה ובסגנון לנוף על רקע לבן בפרוודור F בוילה מתחת לפרנסינה ברומא.²² חיבור זה של שני סוגי קומפוזיציה – תמונות ממוסגרות ותמונות נוף רחבות – הוא ייחודי.

גם הנושאים הפיגורטיביים יוצאים דופן במסגרת אמנות הציור ההרודיאנית. דגמים פיגורטיביים (עופות מים שצוירו בטכניקת סקו ולצערנו אבדו) הופיעו בעיטורי קירות הפנים של חדר הפושרים בבית המרחץ בארמון מבצר-ההר בהרודיון.²³ דגמים פיגורטיביים לא נמצאו כמעט כלל בשרידי עיטורי הקיר מימי הורדוס בארץ-ישראל, וציורי עופות המים הללו היו אפוא עד לשנים האחרונות חריגים במגמה הכללית.²⁴ לציורים אלה מצטרפים עכשיו ציורי התמונות ה"תלויות" בחדר האירוח המלכותי, וגם קטע יפה המתאר שני גברים עטורי זרי עלים מסבים בעת משתה (איור 13).

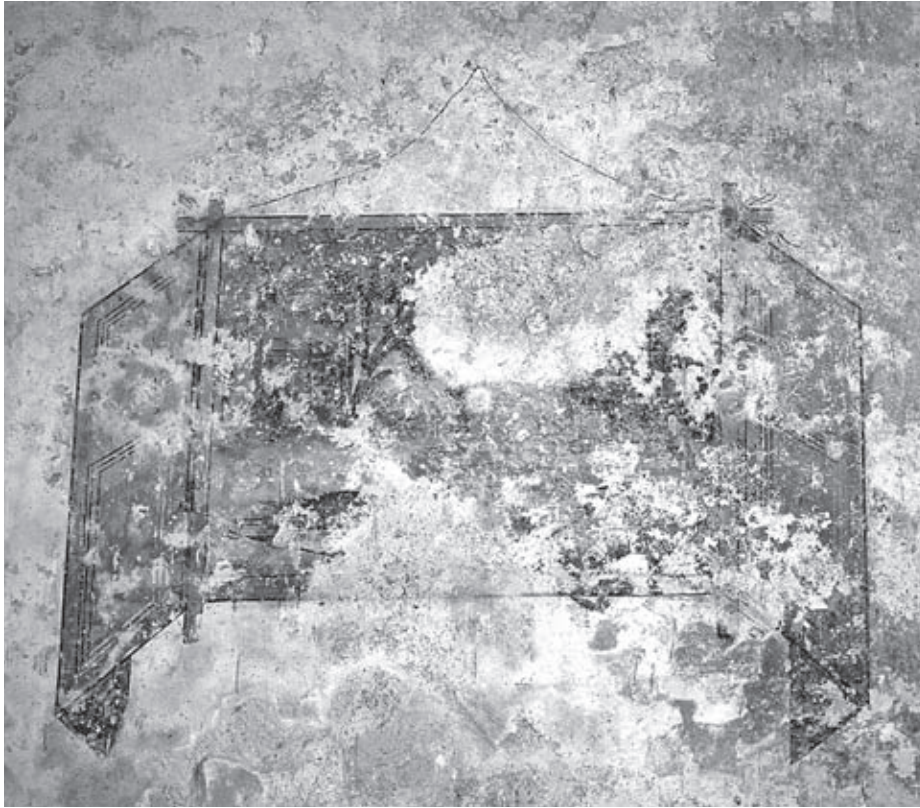
מוטיבים פיגורטיביים תפסו מקום חשוב בעיצוב הבתים האימפריאליים. את היעדרם של נושאים אלה באמנות ההרודיאנית שייכו החוקרים להיותם אסורים על-פי הדת היהודית,²⁵ לחוסר התחכום של אמנות פרובינציאלית בהשוואה למטרופולין, או להיעדר ציירים פיגורטיביים

המאוחרות כתמונות תלויות או קשורות לקו תחתון, אבל נפרדות ממנו. המקבילות הקרובות ביותר להרודיון מתוארכות בין שנת 15 ל-10 לפני הספירה.²⁶ בניגוד לדוגמאות הנפוצות באיטליה, המתארות ברובן טבע דומם, סצנות תאטרליות או מיתולוגיות,²⁷ התמונות בהרודיון מחקות חלונות פתוחים אשר דרכם נראה החוץ כתמונת אשליה של נופים נטורליסטיים. במקור היו כנראה תשע תמונות מצוירות, שלוש על כל קיר. מקצת התמונות השתמרו על הקירות בשלמותן ואחרות שוחזרו משברי הטיח שנמצאו ליד הקירות. בשניים מהחלונות המצוירים תיאר האמן נוף מקודש (ובו בניינים, מזבח כפרי וחיות) המזכיר את הנופים המקודשים מתקופת אוגוסטוס,²⁸ ובאחד מהם מופיעה דמות, אולי פֶּאון, המביטה על החיות (איור 10). חלון אחר מתאר נוף נילוס ובו תנין (איור 11) ועוד חלון מציג סצנה של קרב ימי הכוללת שתי אניות עמוסות חיילים שמפרשיהן מנופחים ברוח (איור 12).²⁹ האורחים שישבו בתוך חדר האירוח המלכותי יכלו אפוא לראות בצורה וירטואלית את העולם החיצוני, דרך הפתחים המצוירים כתמונה אשלייתית.

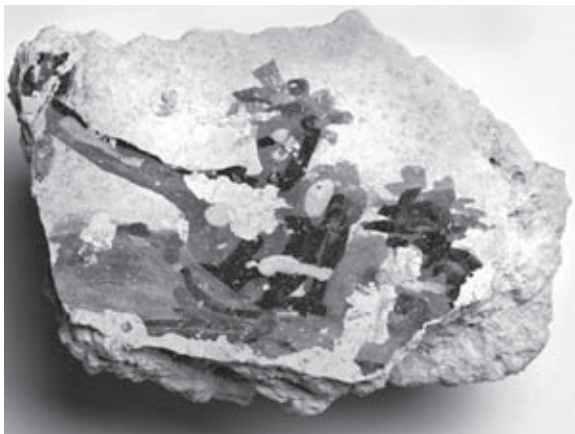
גם תמונות אשלייתיות שאפשר לראות בהן נופים ומבנים מתוך חלונות או פתחים בקירות (ולא בתוך תמונות קטנות ממוסגרות) היו נפוצות בסגנון השני המאוחר והשלישי המוקדם, כמו למשל בוילה בבוסקוראלה או בוילה של פופאיה בפאולונטיס.²⁰ נופים בנושא בעל חשיבות משל עצמו רווחו ברפרטואר ציורי הקיר (למשל בוילה מתחת לפרנסינה

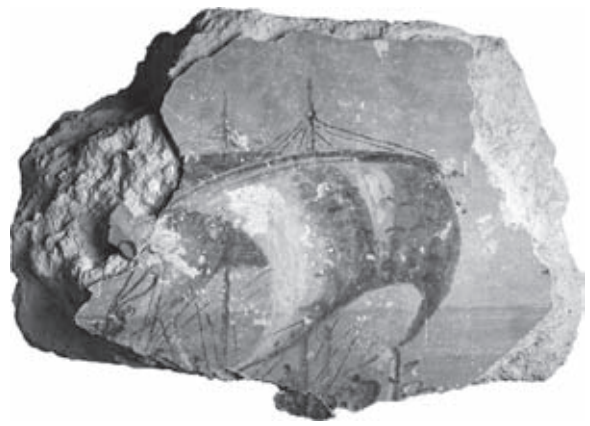
איור 10: תמונת נוף מקודש ממוסגרת עם תריסים מקופלים לצדדים מחדר האירוח המלכותי בהרודיון באתרה, 20-15 לפני הספירה

איור 11: תמונת נוף הנילוס ממוסגרת עם תריסים מקופלים לצדדים, כולל פרטים של החוט המצויר שממנו "תלויות" התמונות ולמטה "תפס" לתריסים מחדר האירוח המלכותי בהרודיון, באתרה, 20-15 לפני הספירה

איור 13: קטע מציור קיר בחדר האירוח המלכותי בהרודיון המתאר גברים במשתה, 20-15 לפני הספירה

איור 12: קטע גדול מציור קיר בחדר האירוח המלכותי בהרודיון המתאר אניות בעת קרב ימי, 20-15 לפני הספירה

לעשות כך במבנים פרטיים בהרודיון, וביצע זאת בעזרת אמנים מיובאים? השאלה המתבקשת (שקשה מאוד לענות עליה) היא מניין באו אמנים אלה? העובדה שהציורים צוירו בסקו ולא בפרסקו, כמקובל בדוגמאות המערביות, ושסגנון ציורם היה יותר רישומי ופחות מפורט מהדוגמאות של ציורי הקיר הרומיים בני הזמן, מצביעה על סדנת אמנים שונה מזו שעבדה ביריחו מאוחר יותר. מצד אחד, נראה ששורשיו של

בקרב הציירים שעיטרו את הארמונות.²⁶ אך הציורים הפיגורטיביים בהרודיון מעידים שהאמנים שעיטרו את חדר האירוח היו מסוגלים לבצע קומפוזיציות משוכללות ותיאורים נטורליסטיים. ציורים אלה הם ללא ספק מעשה ידיו של אמן בכיר ומיומן בציור פיגורטיבי, ובין האמנים המקומיים בוודאי לא היו כמותו. הייתכן שהורדוס, שלא העז לעטר מבני ציבור וארמונות בממלכתו בנושאים פיגורטיביים, הרשה לעצמו

קשורים זה לזה, אף היא מעלה שאלות מעניינות. ייתכן שהיא הייתה מקרית וקשורה רק לכוונה להרחיב את חלל החדר באמצעות ציורים אשלייתיים, בלא קשר לתוכנם. עם זה, רעיון הפינקוטקה (*pinacotheca*) – חדר להצגת חפצי אמנות ותמונות שנועד לשיחה מתורבתת – מוכר בתקופת אוגוסטוס.³¹ התמונות "התלויות" בהרודיון נועדו אולי לתרום להרגשת החלל על-ידי השתקפות הנוף דרך הפתחים האשלייתיים, אך אפשר גם שביטאו את רצונו של הורדוס להשתמש בהן כהכרזה ציבורית על הזדהותו עם שלטונו של אוגוסטוס.

מאז הניצחון באקטיום (31 לפני הספירה) זכו מוטיבים מצריים למשמעות חדשה כסמלי ניצחון הקשורים לקרב ונעשו מקובלים בציורי הקיר ברומא.³² תנין ודקל, שני מוטיבים הנראים בבירור באחד הציורים (איור 14), הופיעו גם על מטבעות שנטבעו לאחר כיבוש מצרים. ייתכן, אם כן, שנוף הנילוס והסצנה הימית בהרודיון משקפים את ניצחונו של אוגוסטוס באקטיום, ואפילו את התחלת עידן הזהב (*saeculum aureum*) של שלטונו לאחר הכיבוש. במקביל, אפשר שהציורים נועדו לחלוק כבוד למרקוס אגריפא, האחראי העיקרי לניצחון באקטיום.³³

מכיוון שהציורים קרובים לדוגמאות של הסגנון השני המאוחר, אפשר לשער שהשלב האחרונים של עיטור חדר האירוח המלכותי היו קשורים לביקורו של אגריפא בהרודיון בשנת 15 לפני הספירה. הייתכן שהם בוצעו בחיפזון במסגרת ההכנות הנרחבות לקראת הביקור?

סגנון העיטור נעוצים באב-טיפוס של הציור הרומי. נושאים מקודשים, כמו אלה המופיעים בהרודיון, קיבלו בתקופתו של אוגוסטוס חשיבות מיוחדת בספרות וגם באמנות.²⁷ נופי נילוס ונושאים מצריים היו נפוצים בעיקר בשנים האחרונות של המאה הא' לפני הספירה, כאשר הקשרים בין תרבויות רומא ומצרים התנהדקו לאחר כיבוש מצרים.²⁸ למעשה, הדוגמאות הקרובות ביותר למוטיבים מהרודיון (התנין, האניות וסצנת המשתה) מופיעות בפסיפס מפלסטרינה, שתוארך בעת האחרונה בידי וייל-גודשאוץ (2001: 332–334) לתקופת אוגוסטוס. חוקר זה גם טען שאומן מאלכסנדריה הוזמן לביצוע העבודה. מייבום, שתוארך את הפסיפס למאה הב' לפני הספירה (1995: 16–17) הציע שהתקיים ז'אנר מצרי מסורתי של נופי נילוס כבר מן התקופה התלמית המוקדמת. ייתכן שהפסיפס מפלסטרינה היה אב-טיפוס של התיאורים המאוחרים.

הייתכן שמקור המוטיבים האלה דווקא באלכסנדריה, שהייתה בה מסורת של תיאורים נטורלסטיים ונרטיביים,²⁹ והם הגיעו לרומא אולי בידי אמנים שעברו אליה מאלכסנדריה לאחר קרב אקטיום? בתקופה זו הייתה אלכסנדריה מקור השראה אמנותי והשפעתה ניכרה גם ברומא.³⁰ אם כן, האפשר לשער שגם האמנים שעבדו בהרודיון היו אלכסנדריים, שהצטרפו אל חצרו של הורדוס לאחר התפרקות חצרו של אנטוניוס וקלאופטרה? נופי הנילוס ותיאור המשתה, שהוא הלניסטי בסגנונו, וגם השימוש בטכניקה יבשה מצביעים על כך, אבל בינתיים השערה זו היא בגדר הצעה בלבד. הבחירה בנושאי התמונות ה"תלויות", שלכאורה אינם

איור 14: קטעים מציורי קיר באתרו, בחדר האירוח המלכותי בהרודיון, המתאר תנין ודקל, 20–15 לפני הספירה

אמנותיים מתרבות רומא או לחקותם. עם זה, סביר להניח שבמפעלי הבנייה והעיטור של המבנים ההרודיאניים, ברוב התחומים האלה באו לידי ביטוי גם מסורות מקומיות ובוודאי סדנאות אמנים מקצועיות של בני האזור. גם השפעתה של אלכסנדריה, ממרכזי האמנות החשובים ביותר במזרח הים התיכון, הייתה בוודאי ניכרת בייחוד בתקופה זו, שבה ההשפעות האלכסנדרוניות הגיעו עד לרומא עצמה. בסופו של דבר, שילובן של מסורות שונות אלה ושל אמנים מרקעים שונים שעבדו במקביל הביא בתקופה ההרודיאנית לתוצאה ייחודית ולמסורות עיטור נבדלות מהמקובלות גם במערב וגם במזרח.

יהיו מי שיהיו האמנים שציירו אותם, ותהיה אשר תהיה משמעותם, עיטור אולם האירוח המלכותי מצביע על היצמדות לאופני העיטור העכשוויים ביותר שנהגו באימפריה.

סביר להניח שלצורך עיטור הארמון המאוחר ביריחו העדיף הורדוס להעסיק אמנים רומיים, על-פי הסגנונות החדשים בני הזמן שהיו באופנה ברומא, ואילו האמנים שעיטרו את הרודיון באו ממרכז תרבותי אחר באזור.

בעולם העתיק שיקפו עיטוריהם של בתי מגורים וארמונות מדדים של מעמד, עושר ונטייה תרבותית. יתר על כן, בממלכות שהיו נתונות לחסות רומא נטו השליטים המקומיים ואנשי העילית החברתית למוזג בתרבותם רכיבים

הערות

- 16 ראו פפלו 1985, איור 15; פוסאאן 1997: 67-68, איור 50.
- 17 ראו פוסאאן 1997, איורים 20-25, 32. תיאורי הנוף אמנם נדירים, אך ידועות כמה דוגמאות: שם, איור 15, קט' 1-9.
- 18 סילברברג-פיירס 1980; לינג 1991: 143; ליץ' 1988: 197 ואילך.
- 19 ראו אנייה דומה בקטע ציור קיר בסגנון השלישי ממערת קטולו שבסרמיונה, איטליה, המאה הא' לספירה, בלדסרה ואחרים 2002: 189.
- 20 ספינצולה 1953, איור 536; להמן 1953, לוחות XVIII, XIX; דה פרנסיסקים 1975, איורים 23, 27; גוזה ופרגולה 2000. ראו גם פטרס 1963: 7 ועוד, 68-72.
- 21 על ציורי הנוף ראו פטרס 1963; לינג 1977; 1991: 142 ועוד; ליץ' 1988; 2004.
- 22 מולס ומורמן 2008, איור 58.
- 23 קורבו 1989, לוח V.
- 24 תיאורי ציפורים נדירים באמנות היהודית בת הזמן (אולם יש לציין את קטעי הציורים שנתגלו בשרידי מבנים בהר ציון [ברושי 1972, לוח 7], או את אלה שעל דפנות קבר מן המאה הא' לספירה ביריחו [חכלילי וקילבראו 1999, על הכריכה האחורית]), אך הם מופיעים בעבודות עיטור באזורנו משלהי התקופה ההלניסטית עד ראשית התקופה הרומית.
- 25 בשל האיסור הדתי המפורש במקרא: "לא תעשה לך פסל וכל תמונה [...] לא תשתחוה להם ולא תעבדם" (שמות כ: ד-ה).
- 26 ראו דעתה של ברבט בעניין ציורי קיר בגלגום שבצרפת (1974: 60-61), ותגובותיה להצעה שהימנעות זו קשורה אולי לנושא דתי, בכנס על ציורי קיר בבולוניה ב-1995 (רוזנברג 1997).
- 27 קרטוני 1983, לוחות B-C; יאקופי 2008: 22-23; ריזו 1936, איור 37, לוחות 5-11; מולס ומורמן 2008, איורים 1-8, 15-17, 36-39, 58-61.
- 28 ראו דה ווס 1980: 60 ועוד; ורסלויס 2002: 26-27, וגם ציורי הקיר בסגנון השלישי ב"בית המאה" (Centenary) IX 8, 6 (דה ווס 1980, לוח LVII, איורים 7-24, 26) ובטבליוס בוילת המיסטריות (דה ווס 1980: 12, לוחות B-D, כולל תנין דומה לזה שבהרודיון) בפומפיי. על נופים מקודשים באלכסנדריה ראו מקנזי 2007: 112.
- 29 ראו רודזיביץ' 1992; מקנזי 2007: 71, הערות 165 ו-260.
- 30 ראו קסטניולי 1984; פטריץ 2005: 537-538. מקנזי (2007, הערה 165) מזכירה אמנים אלכסנדרונים שפעלו ברומא כבר במאה הב' לפני הספירה ואולי הם היו אחראים לפיתוח ציורי הנופים.

- * כל החפצים מייריחו ומהרודיון הם באחריות קמ"ט ארכאולוגיה ליהודה ושומרון; התצלומים באדיבות משלחות יריחו והרודיון, האוניברסיטה העברית בירושלים; מס' 3 בידי אריה וולק; מס' 2, א-8-ב בידי זאב רדובן; 1, 6 בידי סילביה רוזנברג; 9, 10, 11 בידי גבי לרון; 4, ב, ג, 12, 13, 14 בידי מידד סוכובולסקי.
- 1 ספרים בסיסיים בנושא זה הם ספריהם של לינג (1991) וברבט (2009).
- 2 שרידי העיטור של כמה מארמונות אלה פורסמו בצורה מקיפה, ראו קורבו 1989; פרסטר 1995; נצר 2001; רוזנברג 2008.
- 3 במערב קיימים חיקויים של בהט ושיש גם בראשית הסגנון השני אבל הם נעלמו כמעט בסגנון השלישי. הם חזרו והיו לאופנה רווחת בסגנון הרביעי, אף שהשתנה אופן הצגת מרקמי העורקים.
- 4 פרסטר 2007: 321.
- 5 על סדנאות אמנים ראו אליסון 1991.
- 6 רוזנברג 2008, 425 ואילך.
- 7 בטכניקה זו משיחת חומרי הצבע שהומסו במים נעשית על שכבה של טיח קיר (ציפוי שהרפכו סיד כבוי וחול) שהונחה זה מקרוב, בעוד הטיח לח (fresco). כך נספגים הצבעים בטיח מיד ומתייבשים עמו יחדיו. בשיטה זו הצבע אינו ציפוי על הקיר, כי אם חלק מפני הקיר עצמו. דומה שלעיתים שימשו גם טכניקות ציור נוספות על פרסקו, למשל כאשר נדרשה הנחת חומרי צבע מסוימים על מצע יבש, בשל תכונותיהם הפיזיקליות, או כאשר בשל שטחו הגדול של הציור התקשו האמנים לעשות את מלאכתם על טיח לח, ראו ויטרוביוס, על אודות האדריכלות, ספר VII; פליניוס הוקן, חקר הטבע, ספרים XXXVI-XXXIII.
- 8 ד"ר נעמי פורת, חוקרת במכון הגאולוגי של ישראל, ואלי פישביין, איש האוניברסיטה העברית בירושלים. מקורותיהם של חומרי הצבע נחקרו בידי ש' אילני וד"ר פורת, ראו פורת ואילני 1998.
- 9 על וילה זו ראו ריזו 1936.
- 10 ראו אדוורדס, פרואל ורוזנברג 1999.
- 11 על בית אוגוסטוס ראו קרטוני 1983; יאקופי 2008.
- 12 על הניתוח הסגנוני וההשוואות השונות לעיטורי הקירות בארמון ההרודיאני השלישי ביריחו ראו רוזנברג 2008: 425-473.
- 13 ראו בלנקנהגן ואלכסנדר 1990.
- 14 נצר, קלמן, פורת וצ'אצ'י-לאוריס 2010.
- 15 על הפינקס (*πίναξ*), וברבים (*πίνακες*) ראו פוסאאן 1997.

ריזו 1936א: 32-37, איורים 3-4, 26, לוחות A-C; יאקופי 1997:
4, 10-12, 16-18, 24-25.
33 ראו ורסלויס 2002: 72.

31 למשל בבתי ליוויה ואוגוסטוס בגבעת הפלטיין, רומא, ראו ון ביורן
1938: 70-71; ליץ' 2004: 133-134.
32 למשל בבית אוגוסטוס בחדר 15 (הקוביקולום העליון) ובמבנה
המכונה "האולה איזיאקה" ברומא, ראו קרטוני 1983, לוח 19-20;

ביבליוגרפיה

I. Iacopi, *La decorazione pittorica dell'Aula = יאקופי 1997*
Isiaca, Milan
I. Iacopi, *The House of Augustus: Wall = יאקופי 2008*
Paintings, Rome
P.W. Lehmann, *Roman Wall Paintings from = להמן 1953*
Boscotrecase in the Metropolitan Museum of Art,
Cambridge MA
R. Ling, "Studius and the Beginnings of = לינג 1977"
Roman Landscape Painting", *Journal of Roman*
Studies, 67, pp. 1-16
R. Ling, *Roman Painting*, Cambridge = לינג 1991
E.W. Leach, *The Rhetoric of Space, Literary = ליץ' 1988*
and Artistic Representations of Landscape in
Republican and Augustan Rome, Princeton NJ
E.W. Leach, *The Social Life of Painting in = ליץ' 2004*
Ancient Rome and on the Bay of Naples, Cambridge
S.T.A.M. Mols and E. Moormann, *La = מולס ומורמן 2008*
villa della Farnesina: Le pitture, Milan
P.G.P. Meyboom, *The Nile Mosaic of = מייבום 1995*
Palestrina: Early Evidence of Egyptian Religion in
Italy, Leiden/New York/Köln.
J. McKenzie, *The Architecture of Alexandria = מקנזי 2007*
and Egypt, 300 BC-AD 700, New Haven/London
E. Netzer, *Hasmonean and Herodian Palaces = נצר 2001*
at Jericho I: Final Reports of the 1973-1987
Excavations: Stratigraphy and Architecture,
Jerusalem
E. Netzer, *The Architecture of Herod, the Great = נצר 2008*
*Builder*², Grand Rapids MI (1st ed. Tübingen 2006)
E. Netzer, Y. Kalman, = נצר, קלמן, פורת וצ'אצ'י-לאוריס 2010
R. Porath, and R. Chachy-Laureys, "Preliminary
Report on Herod's Mausoleum and Theatre with a
Royal Box at Herodium", *JRA* 23, pp. 84-108
S. Silberberg-Peirce, "Politics and = סילברברג-פיירס 1980"
Private Imagery: The Sacral-idyllic Landscapes in
Augustan Art", *Art History* 3, pp. 241-251
V. Spinazzola, *Pompei alla luce degli = ספינצולה 1953*
scavi nuovi di Via dell'Abbondanza (anni 1910-
1923), 2 Vols., Rome
A. Posautz, "Die Klapptafelbilder in = פוסאוז' 1997"
der römisch-kampanischen Wandmalerei: Neue
Beobachtungen zu einem Phaenomen der römisch-
kampanischen Wandmalerei", Ph.D. Dissertation,
Karl-Franzens-Universität, Graz

H.G.M. Edwards, D.W. = אדוורדס, פרוול ורוזנברג 1999
Farwell, and S. Rozenberg, "Raman Spectroscopic
Study of Red Pigment and Fresco Fragments from
King Herod's Palace at Jericho", *Journal of Raman*
Spectroscopy 30, pp. 361-366
P. Allison, "'Workshops' and 'Patternbooks'", = אליסון 1991
Kölner Jahrbuch für Vor-und-Frühgeschichte 24,
pp. 79-84
I. Baldassarre, A. Pontrandolfo, = בלדסררה ואחרים 2002
A. Rouveret, and M. Salvadori, *Pittura romana.*
Dall'ellenismo al tardo-antico, Milan
P.H. von Blanckenhagen and = בלנקנהגן ואלכסנדר 1990
Chr. Alexander, *The Augustan Villa at Boscotrecase*
(new edition), Mainz am Rhein
A. Barbet, *Recueil général des peintures = ברבט 1974*
murales de la Gaul I: Province de Narbonnaise -
1. Glanum (27e suppl. Gallia), Paris
A. Barbet, *La peinture murale romaine: Les = ברבט 2009*
styles décoratifs pompéiens (First edition: 1985),
Paris
ברושי 1972 = מ' ברושי, החפירות בבית כייפא בהר-ציון, קדמוניות
5 (19-20), עמ' 104-107.
P.G. Guzzo and L. Fergola, *Oplontis: = גוזו ופרגולה 2000*
La Villa di Poppea, Milan
M. De Vos, *L'Egittomania in pitture e mosaici = דה ווס 1980*
romano-campani della prima età imperiale, Leiden
A. De Franciscis, *The Pompeian = דה פרנסיסקיס 1975*
Wall Paintings in the Roman Villa of Oplontis,
Recklinghausen
ויטרוביוס = על אודות האדריכלות, תרגם לעברית והוסיף מבוא,
הערות, איורים ומפתחות ר' רייך, תל אביב, 1997.
G. Weill Goudchouz, "Nilotic = וייל-גודשאוץ 2001"
Mosaic of Palestrina", in: S. Walker and P. Higgs
(eds.), *Cleopatra of Egypt: from History to Myth*,
Princeton NJ, pp. 332-334
אן-ביוון 1938 = A.W. Van Buren, "Pinacothecae, with =
Special Reference to Pompeii", *Memoirs of the*
American Academy in Rome 15, pp. 70-81
M.J. Versluys, *Aegyptiaca Romana: Nilotic = ורסלויס 2002*
Scenes and the Roman Views of Egypt, Leiden
R. Hachlili and A. Killebrew, = חכילי וקילברו 1999
Jericho: The Jewish Cemetery of the Second Temple
Period (IAA Reports 7), Jerusalem

- V. Corbo, "Herodion", *Gli edifici della Reggia-Fortezza*, Jerusalem = 1989 קורבו
- F. Castagnoli, "Influenze alessandrine nell'urbanistica della Roma Augustea", in: N. Bonacasa and A. Di Vita (eds.), *Alessandria e il mondo ellenistico-romano, Studi in onore di Achille Adriani III: Studi e Materiali*, Istituto di Archeologia Università di Palermo 6, Rome, pp. 520–526
- G. Caretoni, *Das Haus des Augustus auf dem Palatin*, Mainz am Rhein = 1983 קרטוני
- M. Rodziewicz, "On Alexandrian Landscape Paintings", in: *Roma e l'Egitto nell'antichità classica*, Cairo, 6–9 febbraio 1989, Atti del I Congresso Internazionale Italo-Egiziano, Rome, pp. 329–337
- S. Rozenberg, "The Absence of Figurative Motifs in Herodian Wall Painting", in: D. Scagliarini Corlàita (ed.), *I Temi Figurativi nella Pittura Parietale Antica (IV sec. a.C. – IV sec. d.C)*, Atti del VI Convegno Internazionale sulla Pittura Parietale Antica (2–23.9.1995), Bologna, pp. 283–285, 415–416
- S. Rozenberg, *Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho IV, Final Reports of the 1973–1987 Excavations: The Decoration of Herod's Third Palace at Jericho*, Jerusalem = 2008 רזנברג
- G.E. Rizzo, *Le pitture dell'Aula Isiaca di Caligola (Palatino)* (Mon.Pitt.Ant. III, Roma, fasc. II), Rome = 1936 ריזו
- G.E. Rizzo, *Le pitture della "Casa di Livia" (Palatino)* (Mon.Pitt.Ant. III, Roma, fasc. III), Rome = 1936 ריזו
- N. Porat and S. Ilani, "A Roman Period Palette: Composition of Pigments from King Herod's Palaces in Jericho and Massada, Israel", *Israel Journal of Earth Sciences* 47, pp. 75–85
- פטרין 2005 = ' פטרין, "קיסריה ההרודיאנית – המסגרת העירונית", בתוך: מ' מור ואחרים (עורכים), לאוריאל: מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה מוגשים לאוריאל רפפורט, ירושלים, עמ' 497–538.
- W.J.T. Peters, *Landscape in Romano-Campanian Mural Painting*, Assen = 1963 פטרס
- W.J.T. Peters, "Die Landschaft in der Wandmalerei Kampaniens", in: G. Cerulli Irelli (ed.), *Pompejanische Wandmalerei*, Stuttgart/Zurich, pp. 249–262
- פליניוס הזקן = חקר הטבע (נטוראליס היסטוריה), ספרים 33–37: על אודות הפיסול, הציור והאדריכלות, מתכות ואבני החן, תרגום לעברית והוסיף מבוא, מפתחות ומפות ר' רייך, ירושלים 2009.
- U. Pappalardo, "Die 'Villa Imperiale' in Pompeji", *Antike Welt, Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte* 16.4, pp. 3–15
- G. Foerster, *Masada V: The Y. Yadin Excavations 1963–1965, Final Reports: Art and Architecture*, Jerusalem = 1995 פורסטר
- G. Foerster, "Masada and its Paintings in the Light of Hellenistic and Roman Art and Architecture", in: B. Perrier (ed.), *Villas, maisons, sanctuaires et tombeaux tardo-républicains: découvertes et relecture récentes*, Actes du colloque international de Saint-Romain-en-Gal en l'honneur d'Anna Gallina Zevi, Vienne-Saint-Romain-en-Gal, 8–10 février 2007, Rome, pp. 313–328